

УДК 808.26-085.3

Вербальная метафора ў мове твораў Я. Купалы

У. А. БОБРЫК

Новыя пераносныя значэнні ўзніклі ў дзеяслоўных метафарах на аснове выдзялення лексіка-семантычных груп дзеясловаў. Сістэматызаваны намі матэрыял дазволіў вылучыць наступныя групы дзеясловаў у адпаведнасці іх семантычнай агульнасці. Яны абазначалі:

- 1) фізічныя працэсы і з'явы;
- 2) фізічнае ўздзеянне;
- 3) накіраванне руху і перамяшчэнне ў прасторы;
- 4) стан прыроды;
- 5) стан чалавека;
- 6) гучанне.

У межах гэтых лексіка-семантычных груп назіраецца абмежаванне лексіка-семантычных сувязей дзеяслова з суб'ектам, аб'ектам і акалічнасцю дзеяння, абмежаваных дзеяслоўнай метафарай. Метафарычнае значэнне дзеяслова садзейнічала пашырэнню магчымасці яго спалучальнасці. Адносіны ўстанаўліваліся ў межах разнастайных катэгорый: адушаўлёнасці і неадушаўлёнасці, канкрэтнасці і абстрактнасці, фізічнага і псіхалагічнага, асобы і неасобы.

Найбольш шматлікай з'яўлялася група дзеясловаў, якія абазначалі фізічныя працэсы і з'явы. Метафарычнае выкарыстанне іх характарызаваўся, галоўным чынам, узаемадзеяннем катэгорый неадушаўлёных назоўнікаў розных семантычных радоў. Калі ў сваім прамым значэнні дзеясловы дадзенай лексіка-семантычнай групы спалучаліся з назоўнікамі адушаўлёнымі, радзей неадушаўлёнымі, то ў мове Купалы яны спалучаліся з неадушаўлёнымі назоўнікамі, рознымі ў тэматычных адносінах, і адушаўлёнымі назоўнікамі другога семантычнага рада. У выніку гэтыя дзеясловы метафарызаваліся, а іх семантычныя аб'ёмы напаяўняліся новым зместам.

У якасці суб'екта дзеяння пры метафарызуемым дзеяслове маглі выступаць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначалі:

а) нябесныя целы; атмасферу:

Узыйдзе сонца, пусце косы
Змянліве,
На лугочках *выт'е* росы
Й на ніве [1];

Сонца днём *распускае* там косы свае,
Ночкай зоры *глядзяць* залатыя. (V, 71);

Рассытайся (сонца) па сёлах, па нівах
Брыльянцістай ажыўчай расой;
У вясёлках *купайся* цвятлівых,
Ласкай сэрца, душу супакой. (II, 162);

Сонца полымем вызвала к слаўнай сяўбе,
Зоры веру *ўлілі* сілам зломаным. (III, 142);

Агністыя зоры на небе нямым
Яе (лясную царэўну) *цалавалі* паглядам сваім. (II, 219);

Хай сонца след табе (Колас) *карчуге*
Да новых песень каласістых, (IV, 301);

Ды бурай неба *рагатала*... (II, 244);

б) *поры года, адрэзкі часу:*

Сонцу-яснагрэю
Расплятае (вясна) косы,
Раніцамі сее,
Як брыльянты, росы. (II, 305);

І з праменняў яркіх,
Яркіх, зіхацістых,
Ты (лета) *сатчы* апратку,
Як бы з кос агністых. (III, 201);

[Зіма]: Над цэлай старонкаю
Я паней *разгасцілася*;
Мой снег ляжыць пяленкаю. (VI, 32);

Год чатырнаццаты *абліў* крывёй зямлю, (IV, 122);

в) *з'явы прыроды:*

А вецер ёй (лясной царэўне) косы *часаў*, *заплятаў* (III, 219);

А ноч крылле *распусціць* па ўсёй Беларусі, (III, 213);

г) *геаграфічныя назвы:*

Расчыні шырока дзверы,
Мілая старонка, (IV, 297);

Беларусь на куце
Ў сваёй хаце *села*, –
Чарка меду ў руцэ,
Пазірае смела. (V, 145);

... Уся краіна,
Спавіта красою,
Зелянее, *ўмываецца*
Дробнаю расою. (V, 329);

д) *канкрэтныя прадметы:*

Крывёй *пеніць* пабедны бакал,
Згінь, згары, людаед-капітал! (IV, 403);

Ўстане цень з зямлі мой, на крыж абапрэцца (II, 193);
І крыжам *стане* на кургане
Майго жыцця бясмертны цень (III, 309);

Ці любіш дом?..
І ружы цвет, што ў кальчугах,
Сваю прыгожасць *засяліў*? (II, 352);

Краскамі *ўсміхаецца* ўся сенажаць (V, 130);

Надзелі чырвоныя кветкі
Нашы палеткі. (V, 140).

Змянялася лексічнае значэнне дзеясловаў у спалучэнні з абстрактнымі назоўнікамі філасофскага і псіхалагічнага зместу:

А покі думка аб праўдзе
Не *ўздзене* плесні-сівізны,
Будзем нясці свае ношы,
К ціхім мальбішчам айчызны (II, 254);

Шмат цярпець народ умее
Ўмее ж і памсціцца,
Як дадзенне вельмі крыўда,
Як зло *разгасціцца*. (V, 94);

Крыўда іх *топча*, гора *марозіць*,
Ведзьма-насмешка *п'е* іх лапчыва. (III, 266).

Метафарызацыя адбывалася, калі дзеяслоў спалучаўся з імёнамі міфалагічных істот:

Купалася (лясная царэўна) ў росах і ў каплінах хмар,
Праменьнямі сонца *ўцірала* свой твар. (II, 219).

Творча выкарыстоўваючы багацце беларускай народнай мовы, паэт уводзіў у моўнае акружэнне дзеясловаў назоўнікі іншага семантычнага поля, што прыводзіла да метафарызацыі дзеяслова:

Постаць нязжатая слотамі гноіцца,
Птушкай *цярэбіцца*, ветрам *малоціцца*, (I, 169);

У нашай хаце
Тчэ кросны павук, (IV, 64);

Дзе торг з адвечнай праўды зрабілі,
Слёзамі *ўткалі* радасць і шчасце, (III, 57).

Да гэтай лексіка-семантычнай групы адносіліся дзеясловы, якія ў нарматыўнай мове ўступалі ў сувязі з неадушаўлёнымі назоўнікамі (назвамі раслін), а ў мове паэта яны спалучаліся з абстрактнымі паняццямі:

Завялі думкі на расцвеце,
Душа жадае *небыцца*. (III, 85).

Распаўсюджаным прыёмам метафарызацыі сярод дзеясловаў фізічнага ўздзеяння з'яўляліся спалучэнні іх з абстрактнымі назоўнікамі, у той час як неметафарызаваныя ўступалі ў

связь з асабовымі назвамі. Незвычайнае фразовае становішча дзеяслова ў трохслоўных спалучэннях узаўляла адначасова і прамое, і переноснае значэнні з узмацненнем семантычнай двухпланавасці метафары. Суб'ектам дзеяння пры метафарызуемых дзеясловах выступалі абстрактныя назоўнікі, якія абазначалі:

а) *міфічных асоб:*

[Хор]: Пярун, Пярун, тачы, вастры
Ты востра бліскі, стрэлы,
І здраду *звуглі* на кастры. (VI, 166);

Паланейся, развугляйся,
Змейны чорны бог, – (II, 128);

Складаецца казка за казкай,
Падданых з *'яرمىў ён* (ваўкалак) мільён. (III, 9);

[Сам]: На небе сонца *зледаваціў*,
Імглою зоры загаціў,
Зямлю патрэскаў на кургане. (VI, 126);

б) *псіхалагічны стан:*

Нуда гняце з днём кожным болей,
Быт спавівае чарнатой, –
Як сухавей у чыстым полі
Гуляе з зернем-сіратой. (III, 85);

У хаосе быцця, у цьме ўсясветных з'яў
Ён (дух) не ніштожыцца, ў сабе не губіць веры. (III, 296);

А ўспануе нядоля ізноў над табой –
Да наверніка смела вярніся свайго. (IV, 47);

в) *маўленне і гукі:*

Па грудях, каменнях хадзіла я (мова) босай,
Крывёю чырвонай дабрыла зямлю; (II, 36);

Твае (вёска) сівыя забабоны
Усмерціць радыёны гоман, (IV, 186);

Змяіны рогат адшчапенцаў
Жывыя грудзі рве, *гняце*. (III, 86).

Шырокую спалучальнасць выяўлялі дзеясловы фізічнага ўздзеяння з канкрэтнымі аду-
маўленымі назоўнікамі – назвамі асоб:

[Гусляр]: Скурганіў бы душу чырванцом тваім я;
Гуслям, княжа, не пішуць законаў: (V, 75);

Шалее разгул інтэрвентаў,
Зладзейскія цягнуцца лапы,

сувязь з асабовымі назвамі. Незвычайнае фразовае становішча дзеяслова ў трохслоўных спалучэннях узаўляла адначасова і прамое, і переноснае значэнні з узмацненнем семантычнай двухпланавасці метафары. Суб'ектам дзеяння пры метафарызуемых дзеясловах выступалі абстрактныя назоўнікі, якія абазначалі:

а) *міфічных асоб:*

[Хор]: Пярун, Пярун, тачы, вастры
Ты востра бліскі, стрэлы,
І здраду звуглі на кастры. (VI, 166);

Паланейся, развугляйся,
Змейны чорны бог, – (II, 128);

Складаецца казка за казкай,
Падданых з 'арміі ён (ваўкалак) мільён. (III, 9);

[Сам]: На небе сонца *зледаваціў*,
Імглою зоры загаціў,
Зямлю патрэскаў на кургане. (VI, 126);

б) *псіхалагічны стан:*

Нуда гняце з днём кожным болей,
Быт спавівае чарнатой, –
Як сухавей у чыстым полі
Гуляе з зернем-сіратой. (III, 85);

У хаосе быцця, у цьме ўсяветных з'яў
Ён (дух) не ніштожыцца, ў сабе не губіць веры. (III, 296);

А ўспануе нядоля ізноў над табой –
Да наверніка смела вярніся свайго. (IV, 47);

в) *маўленне і гукі:*

Па грудах, каменнях хадзіла я (мова) босай,
Крывёю чырвонай дабрыла зямлю; (II, 36);

Твае (вёска) сівыя забабоны
У смерціць радыёны гоман, (IV, 186);

Змяіны рогат адшчапенцаў
Жывыя грудзі рве, *гняце*. (III, 86).

Шырокую спалучальнасць выяўлялі дзеясловы фізічнага ўздзеяння з канкрэтнымі аду-
маўленымі назоўнікамі – назвамі асоб:

[Гусляр]: Скурганіў бы душу чырванцом тваім я;
Гуслям, княжа, не пішуць законаў: (V, 75);

Шалее разгул інтэрвентаў,
Зладзейскія цягнуцца лапы,

Рэспубліку, волю дашчэнт
Утрупіць мяркуюць сатрапы. (IV, 304).

Лексічныя сувязі назіраліся ў назоўніках іншых тэматычных груп з дзеясловамі, якія абазначалі працэсы, характэрныя для асабовых назоўнікаў:

Ніштожаць (ветры) хмар калматых горы
І ясным днём змяняюць ноч. (III, 125);

Дуб галлё распусціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося; (V, 71).

У працэс метафарызыцы Купала шырока ўключаў дзеясловы руху і перамяшчэння ў прасторы. Па свайму лексічнаму значэнню і граматычным уласцівасцям гэтая лексіка-семантычная група неаднародная. У яе саставе былі дзеясловы, якія абазначалі перамяшчэнне жывых істот па зямлі, воднай паверхні, паветры, семантыка якіх дапускала тэмп, нечаканасць і інтэнсіўнасць дзеяння.

Метафарызацыя дзеясловаў руху адбывалася ў выніку ўстанаўлення лексічных сувязей з неадушаўлёнымі назоўнікамі, якія выконвалі функцыі суб'екта дзеяння. У ролі суб'екта дзеяння маглі выступаць абстрактныя назоўнікі – з'явы прыроды:

Світы, захады *крыляцца*,
На адной таўкуцца кладцы,
Цемра вабе згубным дном; (II, 258);

Няма для духа вольнага граніцы, меры,
Дзе б ён сягнуць не смеў, дзе б ён не ўзлунаў; (III, 296);

З гікам праз ветры, ламочча
Імчыцца (вецер) і *ліжа* вужакай, (IV, 147);

На паграніччы ценем-зданню
Снуецца з кута ў кут трывога, – (IV, 141).

Дзеясловы гэтай групы ўстанаўлівалі сувязі і з неадушаўлёнымі канкрэтнымі назоўнікамі:

Светла, прасторна... Ззяюць брыльянты...
Хто там?... Цень бледны *шмыгнуўся* ў акне?.. (III, 108);

А песня з народам упобач
Ішла і *хісталася* ў полі. (IV, 297).

Дзеяслоў *плыць* і вытворныя ад яго абазначалі перамяшчэнне адушаўлёных і канкрэтных неадушаўлёных прадметаў у пэўнай прасторавай сферы. Яго лексічнае значэнне змянялася, калі ён спалучаўся з наступнымі назоўнікамі:

а) назвамі *птушак*, якія маглі выконваць гэтае дзеянне толькі ў пэўным асяроддзі:

Ой, вам, гусі-вырайніцы,
Жыць нядоўга ў чужаніцы,
Зноў к нам *прыплывеце*, (IV, 19);

б) назвамі, якія не маглi перамяшчацца ў паветры ці на вадзе:

Паплыло паводкаю,
Загуло, як вецер,
Слова беларускае
Па вялікім свеце. (IV, 189);

Абняліся мы з ёй,
Божым сном *паплылі*
Ўдаль да сонца ўдваіх
Па зялёнай зямлі. (III, 19);

в) канкрэтнымі назвамі:

Аж нязменная ноч
Наплыла, апляла,
Непраходнай сцяной
Паміж намі лягла. (III, 20).

У мове Купалы абстрактныя назоўнікі ў якасці суб'екта дзеяння спалучаліся з метафарычнымі дзеясловамі, якія абазначалі працэсы, характэрныя вадкасці:

Нуда разлілася па Рускай зямлі; няўцешная
жальба *пацякла* сярод Рускай зямлі. (V, 240).

Да гэтай групы адносіцца дзеяслоў руху *паехаць*, які паказвае не перамяшчэнне ў паветры, па зямлі ці вадзе, а перамяшчэнне па паверхні прадмета:

[з 2-га століка]:
Няхай маланкай смык *паедзе*,
А так свістуча, так ігрыва,
Як куля, пушчаная ў ітушку. (VI, 142).

Метафарычнае выкарыстанне дзеясловаў, якія абазначалі стан прыроды, заснавана на супрацьпастаўленні катэгорый адушаўленасці і неадушаўленасці і іх узаемадзеяння, у выніку чаго розныя прадметы і з'явы нежывой прыроды набывалі дзеянні, якасці або стан чалавека. Найчасцей прадметам увасаблення выступалі канкрэтныя назоўнікі з прадметным значэннем:

Ты і пелікай,
Ты і каменем
Апрыгожылася
Поле роднае (I, 179);

Зоркі – сведкі ім –
Прыглядаюцца,
Шумам цёмны бор
Падзіўляецца. (II, 332);

Я веру – настане
такая часіна,
І руная савецкай
уквеццяцца гоні, (IV, 204);

Новы човен сілы повен,
Гордасцю лялее...
Паланеецця Арэса
Чырвонай лілеяй, (V, 188).

У гэтай лексіка-семантычнай групе метафарызаваліся шматлікія дзеясловы ў спалучэнні з абстрактнымі назоўнікамі:

Памяць насып-магілку *ўхарошыць*
З жывых кветак рукою сірочай, (II, 200);

Сум маўчалівы там *раскудзесіцца*,
Песню аб гэтай зложыць мясціне. (III, 91).

З дапамогай дзеясловаў гэтай групы ствараліся апісанні з'яў прыроды, якія вызначаліся выразнасцю і эмацыянальнасцю:

Ў серабрысты росы,
Бы ў брыльянты тыя,
Ты (лета) ўцвяці убор свой,
Шаты залатыя. (III, 201);

Выйду, сяду каля саду
У зацішнай старане
І дзівіцца буду цуду,
Што *цуднее* ўкруг мяне. (III, 211).

Наступную лексіка-семантычную групу складалі дзеясловы з абзначэннем гукаў прыроды і мовы чалавека. У спалучэнні з назоўнікамі яны называлі прадметы і з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці і метафарызаваліся, г. зн. прымалі на сябе ўласцівасць чалавека вымаўляць гукі:

Дудніць зямля; рэкі мутна цякуць; (V, 238);

Той клікнуў – зямля загрузэла;
Трава зашумела быллём; (V, 276)

Зацымбалілі цымбалы,
Забубнелі бубны,
Як вярталіся з паходу,
З бойні вельмі труднай. (V, 155);

Скочыць (песня) к сонейку, ўсхаюча,
Пацалуецца лісліва; (IV, 9).

Метафарычныя спалучэнні, кампанентамі якіх выступалі дзеясловы, што выражалі гукі прыроды, часцей з'яўляліся традыцыйнымі агульнамоўнымі метафарамі. Яны будаваліся на ўзаемадзеянні катэгорый канкрэтных і абстрактных назоўнікаў:

Скаголіць нядоля па сёлах,
Канае на месцах галота. (IV, 348);

Шум бору адвечнага казкавым сказам
Нашэптываў смутную повесць жыцця (IV, 66).

Шматлікія метафары, у якіх выкарыстоўвалася семантыка дзеясловаў маўлення, створаны на гукавых асацыяцыях для перадачы аўтарскага адлюстравання рэчаіснасці. Утваральнікамі дзеяння выступалі канкрэтныя неадушаўленыя назоўнікі, што абзначалі бытавыя прадметы, расліны, радзей іншыя назвы, а таксама абстрактныя назоўнікі:

Злосна стагналі вятры над курганамі, (IV, 268);

Вецер заводзіў малітву жалобную, (IV, 269);

Жалілася вольха
Ветру сваёй доляй: (III, 217);

Грозна завылі гарматы хаўтурскія, (IV, 269);

Патануў у скляпеннях адзін, другі ўдар,
І заплакалі струны жывыя. (V, 75);

Ды бурай неба рагатала... (IV, 244);

Пахіліўся дуб да дуба
Ды бурчыць, гамоне: (IV, 33);

Як раджала яго (Тараса) маці, –
Не свяцілі зоры,
Зубы скаліла няволя,
Хахатала гора. (V, 207).

Апошняя лексіка-семантычная група аб'ядноўвала дзеясловы, якія абзначалі псіхічны стан чалавека. Найбольш распаўсюджаным прыёмам стварэння дзеяслоўнай метафары дадзенай падгрупы з'яўлялася ўвасабленне. Дзеясловы, якія называлі пачуцці, унутраныя пачуцці чалавека, уступалі ў сувязі з неадушаўленымі назоўнікамі розных прадметна-тэматычных груп. Адбываўся працэс перанясення прымет жывога на нежывыя прадметы і з'явы. Утваральнікам дзеяння маглі выступаць абстрактныя назоўнікі:

Са сну будзяць (думкі), душу цудзяць
Надзеяй старой,
Узнімаюць, зазываюць,
Гэй, на нейкі бой! (I, 227);

Мае думкі, быццам кумкі,
Назаяцца любяць мне. (II, 262);

Можа гоман пачую, што жаль і трывогу
Песняй радасці аглуша і ўспіць назаўсёды (III, 145).

Назіраліся выпадкі, калі дзеясловы гэтай групы спалучаліся з канкрэтнымі неадушаўленымі назоўнікамі:

Клікнуў (Аўлур) – дрыгнула зямля, зашумела
трава, палавецкія вежы ўступаліся. (V, 246);

Зірнуць, ззіхануцца (хвалі), сыпнуцца на скалы,
Ўсім Дантаўскім процьмам на здзіў, (II, 176);

Хай жа песня ўсюды льецца,
Ў сэрцах вашых адгукнецца,
Ззіханецца, ўскалыхнецца,
Як звон той,
Як свой! (II, 228).

Вербальная метафара складае шматлікую групу ў мове Я. Купалы. Гэта абумоўлена разнастайнасцю аўтарскіх успрыманняў, адчуванняў, вобразаў і з'яў рэчаіснасці. У іх аснове ляжаць метафарычныя пераносы, заснаваныя на дзеянні, інтэнсіўнасці ці асаблівасцях яго працякання, знешнім падабенстве, форме, характэрных прыметах і агульнасці функцыянальнага пабадэнства. Неабходнай умовай рэалізацыі метафарычнага значэння з'яўляецца кантэкст.

Abstract. Studying Yanka Kupala's poetry the author considers verbal metaphors on the basis of selection of lexical-semantic groups.

Літаратура

1. Я. Купала, *Збор твораў у 7 тамах*, Мінск, 1 (1972), С. 395.
У далейшым спасылкі падаюцца на гэта выданне ў тэксце ў дужках (том, старонка).

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны

Паступіў у друк 17.06.04

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ